

भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनस्य योगदानम्

डॉ. सस्मिता बन्दर नायकः

सहायकाचार्या

स्नातकोत्तर-सर्वदर्शनविभागः

श्रीजगन्नाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, पुरी, ओड़िशा

ईमेल: sasmitab986@gmail.com

सारांशः

भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनं एकं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं दार्शनिकप्रस्थानं भवति, यत् तर्कबुद्धेः, प्रमाणचिन्तनस्य, सम्यग्ज्ञानस्य च सुदृढाधारं निर्माति। अयं दर्शनमार्गः केवलं वाद-विवादकौशलस्य विकासाय न, अपि तु यथार्थज्ञानप्राप्तये, अविद्यानिवृत्तये, जीवनस्य व्यावहारिकसमस्याणां समाधानाय च उपयुज्यते। न्यायदर्शनस्य मुख्यलक्ष्यं मिथ्याज्ञानस्य निरासः कृत्वा तत्त्वज्ञानस्य प्रतिष्ठापनम् इति मन्यते, यतः सम्यग्ज्ञानमेव दुःखनिवृत्तेः, मोक्षप्राप्तेः च साधनं भवति। न्यायदर्शनं चतुर्णां प्रमाणानां—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः सुस्पष्टविवेचनं करोति। एतानि प्रमाणानि मानवीयज्ञानस्य विश्वसनीयतां सुनिश्चितयन्ति तथा अन्धविश्वासस्य, अविवेकस्य च निवारणाय सहायकरूपाणि भवन्ति। विशेषतः अनुमानप्रमाणस्य विश्लेषणेन न्यायदर्शनं तर्कशक्तेः, कारण-कार्यसम्बन्धबोधस्य, वैज्ञानिकचिन्तनस्य च विकासं साधयति। अस्य दर्शनस्य पञ्चावयवयुक्त-न्यायवाक्यप्रणाली आलोचनात्मकचिन्तनस्य, व्यवस्थितविवेकस्य च उत्कृष्टं उदाहरणं प्रददाति। भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनस्य योगदानं अन्येषु दर्शनप्रणालीषु अपि स्पष्टतया दृश्यते। वेदान्त-मीमांसादर्शनेषु तात्त्विकविचारे, बौद्ध-जैनदर्शनेषु वादपरम्परायां, धर्मशास्त्रेषु न्यायनिर्णये च न्यायदर्शनस्य तर्कपद्धतिः महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति। सामाजिकजीवने अपि एषा परम्परा सत्यनिष्ठां, न्यायभावनां, उत्तरदायित्वबोधं च वर्धयति। साम्प्रतिकसमये यत्र सूचना-प्रवाहः तीव्रः, भ्रमात्मकज्ञानस्य प्रसारः च व्यापकः अस्ति, तत्र न्यायदर्शनस्य तर्कप्रधानदृष्टिः अत्यन्तं प्रासङ्गिका भवति। एवंरूपेण प्रस्तुतेऽस्मिन् लेखे भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनस्य योगदानविषये आलोचना विहितास्ति।

कूटशब्दाः - न्यायदर्शनम्, भारतीयज्ञानपरम्परा, प्रमाणम्, तर्कबुद्धिः, सम्यग्ज्ञानम्, अनुमानप्रमाणम्, दुःखनिवृत्तिः।

प्रस्तावना

भारतीयज्ञानपरम्परा नानाविधदर्शनप्रणालीभिः समृद्धा, सुगहना, व्यापकाचिन्तनप्रवाहैः च अलङ्कृता अस्ति। अस्याः परम्परायाः अन्तर्गतं न्यायदर्शनं तर्कप्रधानदृष्ट्या, प्रमाणमीमांसायाः सुदृढव्यवस्थया, विवेकबुद्धेः विकासेन च विशेषमहत्त्वं धारयति। प्राचीनभारतीयचिन्तने यत्र अनुभूति, श्रद्धा, साधना, आचारः च जीवनस्य आधारभूततत्त्वानि सन्ति, तत्र न्यायदर्शनं अन्धानुकरणस्य निवारणाय, युक्तियुक्तविचारस्य स्थापनाय, ज्ञानस्य विश्वसनीयतायाः सुनिश्चित्यै च प्रवर्तते। अस्य दर्शनस्य मूलोद्देशः सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्तिः इति स्पष्टतया प्रतिपाद्यते, यतः मिथ्याज्ञानमेव मानवानां दुःखस्य मूलकारणं मन्यते। अतः मिथ्याज्ञानस्य निरासेन, तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशनेन, विवेकस्य जागरणेन च दुःखनिवृत्तिः तथा मोक्षप्राप्तिः साध्येते इति न्यायदर्शनस्य तात्त्विकदृष्टिः अस्ति। न्यायदर्शनं केवलं वाद-विवादकौशलस्य अभ्यासाय वा शास्त्रार्थपरम्परायाः पालनाय न प्रवर्तते, अपि तु मानवीयबुद्धेः शुद्धीकरणाय, चिन्तनस्य क्रमबद्धतायै, निर्णयशक्तेः सुदृढीकरणाय च महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। प्रमाणचिन्तनस्य माध्यमेन एतत् दर्शनं ज्ञानस्य यथार्थतां परीक्षते, यत्र प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दप्रमाणानां विवेचनं कृत्वा ज्ञानस्य विश्वसनीयतां स्थापयति। एतेषां प्रमाणानां सम्यगुपयोगेन मनुष्यः भ्रान्तिविचारात्, अयुक्तविश्वासात्, मिथ्याप्रचारात् च सुरक्षितः भवतिⁱⁱ। भारतीयचिन्तनपरम्परायां बहुषु दर्शनेषु अनुभूतेः, आध्यात्मिकानुभवस्य, श्रद्धायाः च महत्त्वं प्रतिपाद्यते, किन्तु न्यायदर्शनं तत्र तर्कस्य, युक्तेः, परीक्षणस्य च सन्तुलितप्रयोगं दर्शयति। एषा सन्तुलनदृष्टिः श्रद्धां तर्केण शुद्धयति, अनुभूतिं विवेकबुद्ध्या स्थिरीकरोति, आचारं च न्यायाधारितमार्गे नियोजयति। अत एव न्यायदर्शनं भारतीयज्ञानपरम्परायां केवलं एकं दर्शनं न, अपि तु बौद्धिकसंस्कृतेः, विवेकशीलजीवनदृष्टेः, सम्यग्ज्ञानपरम्परायाः च सुदृढस्तम्भरूपेण प्रतिष्ठितम् अस्तिⁱⁱⁱ।

न्यायदर्शनस्य तात्त्विकाधारः

न्यायदर्शनं भारतीयज्ञानपरम्परायां ज्ञानमीमांसायाः अत्यन्तं सुदृढं, तर्कसमन्वितं, व्यवस्थितं च आधारं निर्माति। अस्य दर्शनस्य केन्द्रबिन्दौ प्रमाणचिन्तनं प्रतिष्ठितम् अस्ति, यतः ज्ञानस्य यथार्थता, विश्वसनीयता, उपयोगिता च प्रमाणव्यवस्थया एव सुनिश्चितीक्रियते। न्यायदर्शनं स्पष्टतया प्रतिपादयति यत् प्रमाणविना ज्ञानं न सम्भवति, अप्रमाणकज्ञानं तु भ्रान्तेः, अविद्यायाः, दुःखस्य च कारणं भवति। अतः एषा दर्शनपरम्परा ज्ञानस्य परीक्षणियस्वरूपं, विवेकाधिष्ठितदृष्टिं च स्थापनं करोति। न्यायदर्शनस्य चत्वारः प्रमाणप्रकाराः प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः मानवीयज्ञानस्य विविधमार्गान् सूचयन्ति। प्रत्यक्षप्रमाणं इन्द्रिय-मनःसन्निकर्षेण यथार्थज्ञानं जनयति, यत् अनुभवाधारितज्ञानस्य मूलं भवति। अनुमानप्रमाणं ज्ञातलिङ्गात् अज्ञातवस्तुनोः बोधं साधयति, कारण-कार्यसम्बन्धस्य, व्याप्तिज्ञानस्य च माध्यमेन तर्कशक्तेः विकासं करोति। उपमानप्रमाणं तुलनाद्वारा अज्ञातवस्तुनोः परिचयं ददाति, येन भाषा-व्यवहारः, संज्ञाबोधः च सुस्पष्टो भवति^१। शब्दप्रमाणं आप्तवाक्यस्य प्रामाण्यं स्वीकरोति, येन परम्परागतज्ञानस्य, शास्त्रीयसूचनायाः, विश्वसनीयसंवादस्य च संरक्षणं भवति। एतेषां प्रमाणानां सूक्ष्मविवेचनं मानवान् अन्धश्रद्धायाः बन्धनात्, भ्रान्तिविचारस्य प्रभावात्, अविवेकपूर्णनिर्णयात् च निवर्तयति। न्यायदर्शनं श्रद्धां न निरस्यति, किन्तु तां तर्केण, परीक्षणेन, युक्त्या च शुद्ध्यति। विशेषतः अनुमानप्रमाणस्य गम्भीरविश्लेषणेन व्याप्तिज्ञानस्य, पञ्चावयवव्याख्यायाः च सिद्धान्तः प्रतिपादितः अस्ति, येन कारण-कार्यसम्बन्धबोधः सुदृढः भवति। एषः बोधः वैज्ञानिकचिन्तनस्य, अनुसन्धानप्रवृत्तेः, तथ्यपरिक्षणस्य च मूलाधारं निर्माति। अतः न्यायदर्शनस्य तात्त्विकाधारः केवलं सैद्धान्तिकविमर्शो सीमितः न, अपि तु व्यवहारजीवने, शिक्षाक्षेत्रे, वैज्ञानिकचिन्तने, सामाजिकनिर्णये च विवेकपूर्णज्ञानस्य स्थापना कृत्वा भारतीयज्ञानपरम्परायां तर्कप्रधानबौद्धिकसंस्कृतेः सुदृढीकरणे महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति^१।

तर्कप्रणाली तथा पञ्चावयवव्यायः

न्यायदर्शनस्य तर्कप्रणाली भारतीयदार्शनिकपरम्परायां अत्यन्तं व्यवस्थितरूपेण विकसिताभूत्, यस्य प्रधानवैशिष्ट्यं पञ्चावयवव्यायवाक्यप्रणाली इति प्रसिद्धम्। एषा प्रणाली—प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमन-विचारप्रक्रियायाः क्रमबद्धतां, तर्कस्य स्पष्टतां, निष्कर्षस्य युक्तिसंगततां च सुनिश्चितीकरोति। प्रतिज्ञायां सिद्ध्यर्थं विषयस्य स्पष्टप्रतिपादनं भवति; हेतौ तस्य समर्थनार्थं कारणस्य निर्दिष्टिः क्रियते; उदाहरणेन सामान्यनियमस्य प्रत्यक्षबोधः प्रदीयते; उपनयेन तस्य नियमस्य विषयविशेषे अनुप्रयोगः दर्शयते; निगमनेन च सर्वेषां अवयवानां समन्वयेन निश्चितः निष्कर्षः स्थाप्यते। एषा पद्धतिः केवलं तर्कस्य सौन्दर्यं न वर्धयति, अपि तु विचारस्य दोषरहितत्वं, असङ्गतिनिवारणं, प्रमाणसिद्धतां च साधयति। पञ्चावयवव्यायः न्यायदर्शनस्य बौद्धिकअनुशासनस्य प्रतीकः इव दृश्यते। अस्य प्रयोगेण वक्ता स्ववाक्येषु अस्पष्टतां, भावनात्मकप्रभावं, अवैज्ञानिककल्पनां च परित्यज्य युक्तिप्रामाणाधारितविचारं प्रस्तौति। अनेन तर्कप्रशिक्षणेन मानवीयबुद्धिः सुसंस्कृता भवति, चिन्तनं विश्लेषणात्मकं भवति, निर्णयशक्तिः सुदृढा च जायते। विशेषतः सत्य-असत्ययोः, युक्त-अयुक्तयोः, प्रमाण-अप्रमाणयोः च भेदबुद्धिः विकसितः भवति, यः न केवलं दार्शनिकचिन्तने, अपि तु व्यवहारजीवनेऽपि अत्यावश्यकः अस्ति। अतः न्यायदर्शनं पञ्चावयवव्यायप्रणालीद्वारा न्यायनिर्णये, शिक्षणप्रक्रियायां, शास्त्रार्थपरम्परायां, सामाजिकविवादेषु च गम्भीरं प्रभावं जनयति। शिक्षणक्षेत्रे एषा पद्धतिः छात्राणां तर्कशक्तिं, प्रस्तुतीकरणकौशलं, बौद्धिकआत्मविश्वासं च वर्धयति; न्यायक्षेत्रे तु प्रमाणसमीक्षणस्य, न्याययुक्तनिर्णयस्य च आधारं निर्माति। एवं तर्कप्रणाल्या सह पञ्चावयवव्यायः न्यायदर्शनस्य केवलं सैद्धान्तिकवैशिष्ट्यं न, अपि तु विवेकप्रधानमानवीयसंस्कृतेः निर्माणाय अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं साधनं भवति^१।

अन्यदर्शनप्रणालीषु न्यायदर्शनस्य प्रभावः

भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनं केवलं स्वकीयतर्कप्रणाल्या एव न प्रसिद्धम्, अपि तु अन्येषां दर्शनप्रणालीनाम् अपि वैचारिकविकासे गम्भीरं प्रभावं कृतवान् अस्ति। यद्यपि वेदान्त, मीमांसा, सांख्य, योग, बौद्ध, जैन इत्यादयः दर्शना स्वस्वसिद्धान्तेषु भिन्नां वहन्ति, तथापि तेषां सर्वेषां दार्शनिकसंवादे न्यायदर्शनस्य प्रमाण-तर्काधारितपद्धतिः सामान्याधाररूपेण स्वीकृता दृश्यते। वेदान्तदर्शने ब्रह्मतत्त्वस्य, आत्मतत्त्वस्य, जगन्मिथ्यात्वस्य वा सिद्ध्यर्थं न्यायस्य प्रमाणमीमांसायाः उपयोगः क्रियते। शङ्करादयः वेदान्ताचार्याः प्रत्यक्ष-अनुमान-शब्दप्रमाणानां सूक्ष्मविवेचनेन स्वसिद्धान्तान् समर्थयन्ति, यत्र न्यायदर्शनस्य तर्करचना तात्त्विकविचारस्य दृढीकरणे साहाय्यं करोति। मीमांसादर्शने तु धर्मस्य, विधिनिषेधयोः, कर्मफलसम्बन्धस्य च परीक्षणाय न्यायदर्शनस्य आलोचनात्मकतर्कपद्धतिः अत्यन्तोपयोगिनी भवति। मीमांसकाः यदा वेदवाक्यानां अर्थनिर्णयं कुर्वन्ति, तदा न्यायीयहेतु-दृष्टान्तादीनां साहाय्येन विरोधपरिहारं, संशयनिवृत्तिं, निर्णयसिद्धिं च साधयन्ति। एतेन स्पष्टं भवति यत् न्यायदर्शनं कर्ममीमांसायाः विवेचनाय बौद्धिकशुद्धतां ददाति। बौद्ध-जैनदर्शनेषु अपि वादपरम्परायाः, हेतुविचारस्य, तर्कप्रशिक्षणस्य च विकासे न्यायदर्शनस्य प्रभावः स्पष्टः अस्ति। बौद्धतर्किकाः तथा जैनाचार्याः

न्यायीयपद्धतीः स्वीक्रिय स्वमतस्य समर्थनं, परमतखण्डनं च कुर्वन्ति। विशेषतः जैनदर्शने स्याद्वाद-अनेकान्तवादयोः विवेचने न्यायस्य तर्कशैली संवादात्मकसमन्वयं साधयति। अतः न्यायदर्शनस्य आलोचनात्मकदृष्टिः केवलं विवादाय न, अपि तु परस्परसम्बन्धबोधाय, स्वस्थसंवादाय, बौद्धिकसमन्वयाय च प्रवर्तते। भारतीयदर्शनपरम्परायां विविधदर्शनानां सहअस्तित्वं, पारस्परिकसम्मानः, तात्त्विकविवेचनस्य गाम्भीर्यं च न्यायदर्शनस्य तर्कप्रभावेन एव सुदृढं जातम् इति निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते^{viii}।

सामाजिक-नैतिकक्षेत्रे न्यायदर्शनस्य योगदानम्

न्यायदर्शनं भारतीयज्ञानपरम्परायां केवलं तात्त्विकचिन्तनस्य वा वादविद्यायाः साधनं न भवति, अपि तु सामाजिक-नैतिकजीवनस्य सुदृढाधाररूपेण अपि प्रतिष्ठितम् अस्ति। अस्य दर्शनस्य मूललक्ष्यं सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्त्या मिथ्याज्ञाननिरासः इति यद्यपि कथ्यते, तथापि अस्य व्यवहारिकफलानि समाजे स्पष्टतया दृश्यन्ते। न्यायभावना, सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपरायणता, उत्तरदायित्वबोधः च न्यायदर्शनस्य नैतिकमूल्यानि सन्ति, ये मानवीयसंबन्धानां शुद्धीकरणे महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। न्यायस्य धारणा न्यायदर्शने केवलं दण्डव्यवस्थायां, विधिनियमेषु वा सीमिता नास्ति, अपि तु सामाजिकन्यायस्य, समतायाः, परस्परविश्वासस्य च व्यापकाधारं निर्माति। न्यायदर्शनस्य तर्काधारितदृष्टिः समाजे विवेकपूर्णनिर्णयानां संस्कृतिं विकासयति। यत्र तर्कः, प्रमाणम्, युक्तिः च निर्णयनिर्माणे प्रयुज्यन्ते, तत्र पक्षपातः, अन्धश्रद्धा, भावावेगः च शनैः शनैः न्यूनतां गच्छन्ति। एतादृशः विवेकशीलः समाजः सत्य-असत्ययोः, न्याय-अन्याययोः, हित-अहितयोः च स्पष्टं भेदं कर्तुं समर्थः भवति। न्यायदर्शनं मनुष्यं केवलं स्वहिते न, अपि तु परहिते, समाजहिते च विचारयितुं प्रेरयति, यतः तर्कसम्मतविचारः स्वार्थातीतं दृष्टिकोणं विकसितुं साहाय्यं करोति। नैतिकक्षेत्रे न्यायदर्शनं सत्यनिष्ठायाः महत्त्वं विशेषतया प्रतिपादयति^{viii}। असत्यज्ञानात् उत्पद्यमानाः सामाजिकसमस्याः भ्रान्तनिर्णयाः, अन्यायपूर्णव्यवहाराः, अविश्वासः च-न्यायदर्शनस्य सम्यग्ज्ञानप्रधानदृष्ट्या निराकर्तुं शक्यन्ते। उत्तरदायित्वबोधः अपि अस्य दर्शनस्य प्रमुखः नैतिकसिद्धान्तः अस्ति, यतः प्रत्येकः व्यक्ति स्वकर्मणां परिणामान् तर्कबुद्ध्या अवगच्छन् समाजप्रति अधिकं सजगः, संवेदनशीलः च भवति। अतः सामाजिक-नैतिकजीवने न्यायदर्शनस्य योगदानं गम्भीरं, दूरगामी च अस्ति। एतत् दर्शनं समाजे न्यायाधारितव्यवस्थां, विवेकप्रधानसंस्कृतिं, नैतिकमूल्यनिष्ठां च संस्थापयति। आधुनिकयुगे अपि, यत्र सामाजिकसंघर्षाः, नैतिकहासः, मूल्यसंक्रमणं च दृश्यन्ते, तत्र न्यायदर्शनस्य तर्क-प्रमाण-न्यायप्रधानदृष्टिः समाजस्य संतुलनं, स्थैर्यं, नैतिकोन्नतिं च साधयितुं अत्यन्तं प्रासङ्गिकी, उपयोगिनी च भवति।

न्यायदर्शनस्य प्रासङ्गिकता

अद्यतनसमये यत्र सूचनाविस्फोटः सर्वत्र दृश्यते, यत्र क्षणमात्रेण असंख्यानि समाचाराः, विचाराः, मतानि च सामाजिकमाध्यमेषु प्रसारं प्राप्नुवन्ति, तत्र सत्य-असत्ययोः विवेकः कर्तुं अत्यन्तं दुष्करं जातम् अस्ति। मिथ्याप्रचारः, अर्धसत्यप्रसारणम्, अयुक्तविश्वासः, भावनाप्रधानन्यायनिर्णयाः च समाजस्य बौद्धिकस्वास्थ्यं शनैः शनैः क्षीणयन्ति। एतादृशे सन्दर्भे न्यायदर्शनस्य तर्कप्रधानदृष्टिः, प्रमाणाधिष्ठितचिन्तनम्, आलोचनात्मकविवेकः च अत्यन्तं प्रासङ्गिकतां प्राप्नुवन्ति। न्यायदर्शनं मनुष्यं केवलं किञ्चित् श्रुत्वा वा दृष्ट्वा तत् तत्क्षणमेव स्वीकरोति इति प्रवृत्तेः निवर्तयति, अपि तु “किमिदं सत्यम्?”, “कस्य प्रमाणम् अस्ति?”, “कथं निष्कर्षः साध्यते?” त्यादीनां प्रश्नानां माध्यमेन विवेकपूर्णचिन्तनाय प्रेरयति। आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे अपि न्यायदर्शनस्य महत्त्वं विशेषतया अनुभवयितुं शक्यते। यत्र पाठ्यक्रमाः प्रायः सूचनासङ्ग्रहप्रधानाः भवन्ति, तत्र न्यायदर्शनं चिन्तनप्रधानशिक्षायाः मार्गं दर्शयति। आलोचनात्मकचिन्तनस्य विकासः, तर्कसंगतलेखनम्, युक्तियुक्तवादविवादः, तथ्यपरिक्षणस्य अभ्यासः एते सर्वे न्यायदर्शनस्य प्रमाण-तर्क-न्यायसिद्धान्तैः गाढतया सम्बद्धाः सन्ति। शिक्षार्थी यदि प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दप्रमाणम् इत्यादीनां सम्यगुपयोगं जानाति, तर्हि सः भ्रान्तिविचारात्, अन्धानुकरणात्, अप्रामाणिकसूचनात् च स्वयमेव रक्षितुं समर्थः भवति। सामाजिकमाध्यमप्रयोगे न्यायदर्शनस्य प्रासङ्गिकता अधिकतया प्रकाशते। भावनाप्रेरितसन्देशाः, अप्रमाणितसमाचाराः, पक्षपातपूर्णविचाराः जनमानसे शीघ्रं प्रभावं कुर्वन्ति। न्यायदर्शनस्य तर्काधारितदृष्टिः एतेषां विश्लेषणं, परीक्षणं, विवेचनं च कर्तुं साधनं ददाति। सार्वजनिकचर्चायाम् अपि यत्र वादः कदाचित् कलहं, द्वेषं, असहिष्णुतां च जनयति, तत्र न्यायदर्शनं स्वस्थसंवादस्य, युक्तियुक्तविवादस्य, परस्परसमादरस्य च संस्कृतिं पोषयति। अतः अद्यतनसमाजे न्यायदर्शनं केवलं शास्त्रीयविषयः न, अपि तु बौद्धिकसजागतायाः, सामाजिकस्वास्थ्यस्य, नैतिकनिर्णयशक्तेः च अनिवार्यसाधनम् अस्ति। सत्यशोधने, न्यायनिर्णये, विवेकपूर्णजीवने च न्यायदर्शनस्य तर्क-प्रमाण-आलोचनात्मकदृष्टिः आधुनिकमानवस्य पाथेयभूतत्वेन अत्यन्तं प्रासङ्गिका, उपादेया च भवति^{ix}।

उपसंहारः

भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनं केवलं एकं दार्शनिकप्रस्थानं न, अपि तु बौद्धिकशुद्धेः, तर्कसंस्कृतेः, नैतिकविवेकस्य च सुदृढनिर्माणे महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। सम्यग्ज्ञानप्राप्त्या दुःखनिवृत्तेः मार्गं दर्शयन् न्यायदर्शनं प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यापि मानवीयचिन्तनस्य अनिवार्यः मार्गदर्शकः अस्ति। अतः अस्य दर्शनस्य अध्ययनं, शिक्षायां समाजे च अनुप्रयोगः साम्प्रतिकसमये अधिकाधिकं आवश्यकः, प्रासङ्गिकः च भवति। अतः समग्रतया अवलोक्य निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् भारतीयज्ञानपरम्परायां न्यायदर्शनं केवलं एकं दार्शनिकप्रस्थानं वा वादपद्धतिः एव न, अपि तु मानवीयबुद्धेः परिष्काराय, तर्कसंस्कृतेः संवर्धनाय, नैतिकविवेकस्य स्थिरीकरणाय च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्तिⁱ। अस्य दर्शनस्य केन्द्रीयोद्देश्यः सम्यग्ज्ञानप्राप्तिः इति यः विचारः, सः केवलं तात्त्विकचिन्तनपर्यन्तं सीमितः न, अपि तु व्यवहारिकजीवनस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु-शिक्षायाम्, समाजव्यवहारे, न्यायनिर्णये, सार्वजनिकविचारविमर्शे च उपयोगी भवति। न्यायदर्शनं प्रमाणाधारितज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् मनुष्यं अन्धश्रद्धातः, अप्रमाणिकविश्वासात्, भावनाप्रधाननिर्णयात् च विमुञ्चति, तस्मात् विवेकयुक्तचिन्तनस्य मार्गं प्रतिष्ठापयति। सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्त्या मिथ्याज्ञाननिरासः, ततः दुःखनिवृत्तिः, अन्ते च मोक्षप्राप्तिः इति न्यायदर्शनस्य साध्यपरम्परा मानवीयजीवनस्य उच्चतमलक्ष्यं सूचयति। अयं दृष्टिकोणः दर्शयति यत् दुःखस्य मूलं अविद्या एव, तस्य निवारणं च तर्कसंगतप्रमाणयुक्तज्ञानमेव। एषा दार्शनिकी दृष्टिः प्राचीनकाले यथा प्रासङ्गिका आसीत्, तथैव अद्यतनसूचनाविस्फोटस्य, वैचारिकअव्यवस्थायाः, नैतिकसंशयस्य च युगे अधिकतया आवश्यकतां प्राप्नोति। आधुनिकमानवः यदि न्यायदर्शनस्य तर्कप्रणालीं, प्रमाणविवेचनम्, आलोचनात्मकदृष्टिं च आत्मसात् करोति, तर्हि सः न केवलं सुशिक्षितः, अपि तु सुसंस्कृतः, उत्तरदायित्वयुक्तः, न्यायप्रियश्च नागरिकः भवितुं शक्नोति। अतः निष्कर्षेण वक्तुं शक्यते यत् न्यायदर्शनस्य अध्ययनं केवलं शास्त्रीयज्ञानवृद्ध्यर्थं न, अपि तु समकालीनसमाजस्य बौद्धिकस्वास्थ्यरक्षणाय, सत्यनिष्ठायाः स्थापनाय, नैतिकसमाजस्य निर्माणाय च अत्यावश्यकम् अस्ति। शिक्षाक्षेत्रे, सामाजिकचिन्तने, सार्वजनिकसंवादे च अस्य दर्शनस्य युक्तिपूर्णः अनुप्रयोगः साम्प्रतिकसमये अधिकाधिकं आवश्यकः, प्रासङ्गिकः, फलप्रदश्च भवति।

पाद-टिप्पणी

ⁱ “प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायस्य मूलाधारः” — *न्यायसूत्राणि* 1.1.3

ⁱⁱ सम्यग्ज्ञानं दुःखनिवृत्तेः साधनम् इति न्यायदर्शनस्य मूलसिद्धान्तः।

ⁱⁱⁱ प्रत्यक्ष-अनुमानयोः विवेचनं आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनस्य आधारत्वेन स्वीक्रियते।

^{iv} पञ्चावयवव्यायः भारतीयतर्कपरम्परायाः विशिष्टा पद्धतिः अस्ति।

^v वात्स्यायनभाष्ये तर्कस्य नैतिकोपयोगः विशेषतया प्रतिपादितः।

^{vi} अन्नंभट्टस्य *तर्कसंग्रहः* शैक्षिकक्षेत्रे न्यायदर्शनस्य लोकप्रियग्रन्थः।

^{vii} वेदान्त-मीमांसादर्शनेषु न्यायतर्कस्य प्रभावः व्यापकः दृश्यते।

^{viii} सामाजिकन्यायविचारे न्यायदर्शनस्य तर्काधारितदृष्टिः उपयोगी भवति।

^{ix} आधुनिकमिथ्याप्रचारनिवारणे न्यायदर्शनस्य प्रमाणसिद्धान्तः सहायकः।

^x आलोचनात्मकचिन्तनविकासे न्यायदर्शनस्य योगदानं अद्यापि प्रासङ्गिकम्।

संदर्भग्रन्थसूची

1. गौतमः। *न्यायसूत्राणि*, वात्स्यायनभाष्यसहितानि, सम्पा० अनन्तलालठाकुरः, वाराणसी:चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, 2012.
2. वात्स्यायनः, *न्यायभाष्यम्*, सम्पा० के. एस्. वरदाचार्यः, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, 2010.
3. उदयनाचार्यः, *न्यायकुसुमाञ्जलिः*, सम्पा० रामचन्द्रपाण्डेयः, वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्, 2008.
4. अन्नंभट्टः, *तर्कसंग्रहः*, दीपिकाव्याख्यासहितः, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 2015.
5. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, *सिद्धान्तमुक्तावली*, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज् ऑफिस, 2011.
6. राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली, *भारतीयदर्शनम्*, अनुवादसहितम्, दिल्ली: राजकमल प्रकाशनम्, 2006.

7. चट्टोपाध्यायः, देवेन्द्रनाथ, *भारतीयदर्शनस्य इतिहासः*, कोलकाता: संस्कृत पुस्तक भण्डारः, 2009.
8. दासगुप्तः, सुरेन्द्रनाथः, *भारतीयदर्शनस्य इतिहासः* (भागः प्रथमः), वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्, 2013.
9. शास्त्री, हरिहरः, *न्यायवैशेषिकदर्शनयोः समन्वयः*, वाराणसी: चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम्, 2014.
10. मिश्रः, मण्डनः, *विवेकचूडामणिः* (न्यायदृष्ट्या विवेचनम्), वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्, 2010.

Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.